

ΣΤ' Διεθνές Μουσικολογικό και Ψαλτικό Συνέδριο ‘Θεωρία και Πράξη της Ψαλτικής Τέχνης· Οι Τρεις Διδάσκαλοι: Χρύσανθος, Γρηγόριος, Χουρμούζιος και η Νέα Μέθοδος. 200ή επέτειος: 1814/1815-2015’ - Ιδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας, 21-23 Οκτωβρίου 2015

Πρώιμες εξηγητικές προσπάθειες του Αποστόλου Ζαφειροπούλου μεταποίηση από την ψηφιακή αρχειοθετική συλλογή της Εθνικής Λαογραφίας της Εθνικής Κεντρικής Βιβλιοθήκης στην οποία διατίθενται αρχειακά υλικά από την ιστορία της Ελλάδας από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή.

Βασικό χαρακτηριστικό της Βυζαντινής σημειογραφίας από την εμφάνισή της στις πηγές και για πολλούς αιώνες αργότερα είναι ο συμβολικός της χαρακτήρας. Ο σχηματισμός και η χρήση από τον 12ο αιώνα και μετά των στενογραφικών - συμβολικών θέσεων με τις οποίες παρασημαίνεται η κίνηση και η ενέργεια των γραμμών αναδεικνύει απόλυτα αυτό το χαρακτηριστικό. Η δυσκολία της συνοπτικότητος της Βυζαντινής μουσικής σημειογραφίας και άλλοι ιστορικοί παράγοντες οδήγησαν προοδευτικά από το τέλος του 17ου αιώνα αλλά κυρίως τον 18ο στις γνωστές προσπάθειες εξήγησης-ανάλυσης των συνοπτικών γραμμών “διά περισσοτέρων θέσεων και σημαδοφώνων”¹ και στην πλήρη καταγραφή του μέλους. Σ' αυτήν την εξελικτική και μεταβατική περίοδο η βασική σκέψη φαίνεται πως ήταν η προσπάθεια αναλυτικότερης καταγραφής των μουσικών μορφωμάτων με σκοπό πάντοτε τη διάσωση αφ' ενός της τέχνης αφ' ετέρου της ίδιας της συμβολικής γραφής μέσω της χρήσης ενός αναλυτικότερου συστήματος καταγραφής των συνθέσεων².

Στην μακρά σειρά των εξηγητών από τον Μπαλάση ιερέα και έως τους εξηγητές της Νέας Μεθόδου έχει την θέση του και ο Πελοποννήσιος, λόγιος μουσικός, Απόστολος Ζαφειρόπουλος. Γεννήθηκε μάλλον περί τα μέσα του 18ου αι. στην Τρίπολη της Πελοποννήσου και αργότερα εγκαταστάθηκε στην Σμύρνη, ενδεχομένως κατά την διάρκεια του τρίτου τετάρτου του ιδίου αιώνος, καθώς είναι γνωστό ότι από το 1782 και έως το 1812 υπηρέτησε στον ναό του αγίου Γεωργίου Σμύρνης. Γνωστός ως μουσικοδιδάσκαλος, πρωτίστως του νιού του Ζαφειρίου Ζαφειροπούλου, και συνθέτης ενός χερουβικού και ενός κοινωνικού της Λειτουργίας των

¹ Τα περί της τρίτης εξηγητικής - μεταβατικής περιόδου της μελοποίας και σημειογραφίας βλ. στο Γρ. Στάθης, *Oι Αναγραμματισμοί καὶ τὰ Μαθήματα τῆς Βυζαντινῆς μελοποίας*, Ιδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας, Μελέται 3, Αθῆναι 1979, 47-59, ιδιαίτερως δε 53-54. Πρβλ. του ίδιου, *Η Έξηγησις τῆς Παλαιᾶς Βυζαντινῆς σημειογραφίας*, IBM, Μελέται 2, Αθῆναι 1989. Πολλές από τις μελέτες του καθηγητού Γρ. Στάθη επικεντρώθηκαν στο θέμα της Εξήγησης της σημειογραφίας. Βλ. επίσης, “Η Βυζαντινή μουσική στήν Λατρεία καὶ στήν Ἐπιστήμῃ”, *Βυζαντινά* 4 (1972), 389-438. “Η παλαιὰ Βυζαντινὴ σημειογραφία καὶ τὸ πρόβλημα μεταγραφῆς τῆς εἰς τὸ πεντάγραμμον”, *Βυζαντινά* 7 (1975), 193-220. “Ανάλυση τοῦ στιχηροῦ τοῦ Γερμανοῦ ἀρχιερέως Νέων Πατρῶν Ὁν τὸν ἥλιον κρύψαντα”, *Τόμος ... τιμὴν πρὸς τὸν διδάσκαλον*, Αθήνα 2001, 534-587. “Οι συντμήσεις βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν συνθέσεων”, *Τόμος ... τιμὴν πρὸς τὸν διδάσκαλον*, Αθήνα 2001, 588-612. “Ο Ιωάσαφ Ριλιώτης καὶ οἱ ἔξηγησεις του σε κάποιες βυζαντινές συνθέσεις”, *Τόμος ... τιμὴν πρὸς τὸν διδάσκαλον*, Αθήνα 2001, 512-533. “Δειναὶ θέσεις” καὶ “ἔξηγησις”, *Θεολογία ΝΓ* (1982), 764-782. “Η Έξηγηση τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης (Οὐάσιγκτον, 5 Αύγουστου 1986)”, *Θεολογία* 58 (1987), B', 359-361.

² Βλ. Γ. Βιολάκης, *Μελέτη συγκριτική τῆς νῦν ἐν χρήσει μουσικῆς γραφῆς πρὸς τὴν τοῦ Πέτρου τοῦ Πελοποννήσου καὶ πρὸς τὴν ἀρχαιοτέραν γραφήν*, Κατερίνη 1991, 36-37: “Οπως δύως καὶ ἄν ἔχωσι ταῦτα, ἡ γραφή αὕτη δὲ ἡμᾶς ἐστὶ θησαυρός ἀνεκτίμητος· καθότι οὖσις ἀναλευμένης, διά τῆς μελέτης αὐτῆς δυνάμεθα, δυνάμει τῆς παρ' ἡμῖν γραφῆς, ἥτις ἐστίν ἀπόρροια ἐκείνης, νά συμβιβάζωμεν τάς φαινομενικάς ἡμῖν αὐτῆς ἀτελείας. Καὶ οφειλομεν νά εὐγνωμονῶμεν πρός τόν ἐφευρέτην αὐτῆς, διότι διά ταύτης πιστοποιούμεθα ἀνενδοιάστως περί τῆς πιστῆς καὶ ἀκριβοῦς μεταφορᾶς τῶν ἀρχαίων μαθημάτων ἀπό τῆς ἀρχαίας γραφῆς πρός ταύτην· καὶ ἐξ ἀμφοτέρων πρός τήν ἡμετέραν. Καθότι, ως παρατηροῦμεν, ἐν τῇ ἀρχαίᾳ γραφῇ ἡ εἰκὼν τῆς γραφῆς μιᾶς τινός γραμμῆς, ἐπαναλαμβανομένης τῆς αὐτῆς ἐν τινὶ μαθήμασι, παρίσταται ἀναλλοίωτος καὶ ἡ αὐτή, δηλοῦσα ἐν ταῖς διαφόροις αὐτῆς ἐπαναλήψει τήν ταύτητα τοῦ μέλους”.

Προηγιασμένων, είναι πάντως γνωστότερος ως κωδικογράφος³. Ο Γεώργιος Παπαδόπουλος αναφέρει ότι “έγραψε δὲ τῷ 1797 βιβλίον ἐπιγραφόμενον Ἀνθολογία σὺν Θεῷ ἀγίῳ περιέχουσα κ. τ. λ.”. Τὸ χειρόγραφον ἐκ φύλλων 288 είναι τὸ αὐτόγραφον τοῦ συγγραφέως καὶ εὑρηται ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Βουλῆς⁴. Πράγματι, η εν λόγῳ Ανθολογία, γραμμένη από τον Απόστολο το 1797, απόκειται μέχρι σήμερα στην Βιβλιοθήκη της Βουλῆς με ταξινομικό αριθμό 171⁵. Ωστόσο, και ἄλλοι κώδικες είναι υπογεγραμμένοι από τον ίδιο, όπως οι κώδικες Βατοπεδίου 1410, Αναστασιματάριο Χρυσάφη του νέου του ἔτους 1786 και Βατοπεδίου 1397, Αναστασιματάριο Χρυσάφη του νέου-Ανθολογία-Ειρμολόγιο του ἔτους 1795⁶. Η πρόσφατη έρευνα στην Πατριαρχική Βιβλιοθήκη Ιεροσολύμων ανέδειξε δύο ακόμα αυτογράφους κώδικες του Αποστόλου, και οι δύο της Συλλογής του Παναγίου Τάφου, με ταξινομικούς αριθμούς 605 και 594, ο πρώτος εκ των οποίων Ειρμολόγιο Πέτρου Πελοποννησίου, του ἔτους 1778 “ἐν Σμύρνῃ”⁷ και ο δεύτερος Ανθολογία, γραμμένη μεταξύ των ετών 1806-1808⁸. Ο Απόστολος Ζαφειρόπουλος έγραφε μουσικούς κώδικες για προσωπική χρήση σύμφωνα με στοιχεία σωζόμενα στα κωδικογραφικά του σημειώματα, αλλά κατά περίπτωση και επ’ αμοιβή. Στον κώδικα της Μονής Βατοπαιδίου 1397 σημειώνει ότι γράφθηκε “[...] διὰ δαπάνης δὲ Ἀναγνώστου Πατριναίου [...]” και αντίστοιχα ο κώδικας 171 της Βιβλιοθήκης της Βουλῆς (φ. 288r) “[...] διὰ δαπάνης δὲ τοῦ τιμιωτάτου Ἀναγνώστου Πατριναίου, ὃντος τοῦ ποτε παπᾶ κύριον Ιωάννου Νηπεροπούλου [...]”⁹.

Αφορμή γι’ αυτήν την μελέτη στάθηκε η αποκείμενη στην Πατριαρχική Βιβλιοθήκη Ιεροσολύμων αυτόγραφη Ανθολογία του Αποστόλου Ζαφειροπούλου, καθώς σ’ αυτήν εμφανίζεται εκτός από συνθέτης και κωδικογράφος και εξηγητής. Όσον αφορά στις συνθέσεις του, ο Απόστολος παραδίδει ένα *Κατευθυνθήτω της Λειτουργίας των Προηγιασμένων σε πλ. α΄ ήχο, έναν καλοφωνικό ειρμό Καινὸν τὸ θαῦμα καὶ θεοπρεπὲς σε γ΄ ήχο και το θεοτοκίο Ό γλυκασμὸς τῶν ἀγγέλων σε πλ. δ΄ ήχο, μάλιστα με την ἐνδειξη “συνετέθη παρὰ κύριον Αποστόλου Ζαφειροπούλου τοῦ Πελοποννησίου τοῦ εὐρισκομένου εἰς τὴν Σμύρνην”*¹⁰. Στο χειρόγραφο βέβαια κατά κύριο λόγο, ανθολογούνται εξηγήσεις του Πέτρου Πελοποννησίου και του Αποστόλου Κώνστα, αλλά και δικές του εξηγήσεις

³ Μ. Χατζηγιακούμης, *Μουσικά χειρόγραφα Τουρκοκρατίας (1453-1832)*, Τόμος πρώτος, Αθήνα 1975, 169.

⁴ Γ. Παπαδόπουλος, *Λεξικὸν τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς*, Αθήνα 1995, 88.

⁵ Σ. Λάμπρος, “Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις Βιβλιοθηκῶν πλὴν τῆς Ἐθνικῆς. Α΄ Κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς”, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 5 (1908), 100-107, 305-326, 468-478, 474.

⁶ Σ. Εὐστρατιάδης-Άρκαδιος Βατοπεδίνδος, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Ιερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων, Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη, Τεῦχος Α'*, Paris 1924, 224. Πρβλ. M. Χατζηγιακούμης, *Χειρόγραφα Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς 1453-1820*. Συμβολὴ στὴν ἐρευνὰ τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Αθήνα 1980, 51, 98. Του ιδίου, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ μετὰ τὴν Ἀλωση (1453-1820). Σχεδίασμα ἱστορίας*, Αθήνα 1999, 89.

⁷ Πατριαρχική Βιβλιοθήκη Ιεροσολύμων, Συλλογή Παναγίου Τάφου 605, φ. 129v.

⁸ Πατριαρχική Βιβλιοθήκη Ιεροσολύμων, Συλλογή Παναγίου Τάφου, Τόμος Β'. Η χρονολόγηση ἐγίνεται βάσει της αναφοράς του Αποστόλου Ζαφειροπούλου στο φ. 24v του χειρογράφου: “Συνεκροτήθη νεωστὶ παρὰ τοῦ μουσικολογιωτάτου πρωτογάλτου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας κυρίου Μανουὴλ δι' αἰτήσεως τοῦ παναγιωτάτου κυρίου Γρηγορίου (φ. 25r) [ἥχος] πλ. δ' Μακάριος ἀνήρ”. Ο Μανουὴλ διετέλεσε πρωτογάλτης την περίοδο 1805-1819 ενώ ο επίσης αναφερόμενος στην επιγραφή Γρηγόριος ο Ε' διετέλεσε τρεις φορές πατριάρχης και συγκεκριμένα τα διαστήματα 1797-1798, 1806-1808 και 1818-1821. Δεδομένου ότι ο κώδικας είναι γραμμένος σε σημειογραφία προ της Νέας Μεθόδου και συνεκτιμωμένων των ανωτέρω αναφερομένων στοιχείων κατά πάσα πιθανότητα γράφθηκε το διάστημα 1806-1808.

⁹ Βλ. Εὐστρατιάδης-Άρκαδιος, *Κατάλογος*, 224 και Σ. Λάμπρος, “Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς”, 474.

¹⁰ Βλ. Πατριαρχική Βιβλιοθήκη Ιεροσολύμων, Συλλογή Παναγίου Τάφου 594: φ. 42r Σύνθεσις κύριον Αποστόλου [Ζαφειροπούλου]: ἥχος πλ. α΄ *Κατευθυνθήτω*, φ. 66ν Θεοτοκίον ὅπερ συνετέθη παρὰ κύριον Αποστόλου Ζαφειροπούλου τοῦ Πελοποννησίου τοῦ εὐρισκομένου εἰς τὴν Σμύρνην: ἥχος πλ. δ΄ Ό γλυκασμὸς τῶν ἀγγέλων, φ. 347v Σύνθεσις κύριον Αποστόλου [Ζαφειροπούλου]: ἥχος γ΄ *Καινὸν τὸ θαῦμα καὶ θεοπρεπές*.

σε σημειογραφία εξηγητική προ της Νέας Μεθόδου σε συνθέσεις του Πέτρου Πελοποννησίου και του Ιακώβου πρωτοψάλτου. Συγκεκριμένα ο Απόστολος εξηγεί το *Κατευθυνθήτω* της Προηγιασμένης κατά σύνθεση Πέτρου Πελοποννησίου σε ήχο πλ. β', σειρά συντόμων χερουβικών της εβδομάδος επίσης κατά σύνθεση Πέτρου Πελοποννησίου, το χερουβικό και κοινωνικό της Μ. Πέμπτης *Τοῦ δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ* του Πέτρου Πελοποννησίου, το δοξαστικό των αποστίχων και των αίνων της 15ης Αυγούστου, *Θεαρχίων* νεύματι και *Τῇ ἀθανάτῳ σου Κοιμήσει*, κατά σύνθεση Ιακώβου πρωτοψάλτου, το δοξαστικό των αποστίχων της Μ. Τρίτης Κύριε, ἡ ἐν πολλαῖς ἀμαρτίαις του Πέτρου Πελοποννησίου, τα ιδιόμελα της Μ. Τεσσαρακοστής κατά σύνθεση Πέτρου Πελοποννησίου και τον καλοφωνικό ειρμό *"Ἡν ἡρετίσω δέσποτα του Ιακώβου πρωτοψάλτου"*¹¹.

Oι εξηγητικές “προτάσεις” του Αποστόλου Ζαφειροπούλου

Ο Απόστολος Ζαφειρόπουλος ολοκληρώνει την Ανθολογία του αφήνοντας τα φφ. 355-360 ἄγραφα. Επανέρχεται όμως και συμπληρώνει στα φφ. 361r-365v τμηματικές εξηγήσεις, μάλλον ως “εξηγήσεις δεινών θέσεων”, σημειώνοντας: “Εξηγήσεις μερικών θέσεων εκ των χερουβικών, κοινωνικών και μαθημάτων”¹². Ακολούθως, εξηγεί επιλεγμένες φράσεις προερχόμενες από κοινωνικά, χερουβικά, το Μεγαλυνάριο του Δανιήλ πρωτοψάλτου, το θεοτοκίο του πολυελέου *Δούλοι, Κύριον* του Ιωάννου πρωτοψάλτου σε δ' ήχο και ορισμένες από μαθήματα. Ο Απόστολος δεν καταγράφει τις θέσεις στην πρωτότυπη γραφή παρά μόνο σε εξήγηση, γεγονός το οποίο δυσχεραίνει σε κάποιες περιπτώσεις την ανεύρεση των θέσεων στις σχετικές συνθέσεις. Ωστόσο, η δειγματολειπτική εξέταση κάποιων εξ αυτών και η κατά περίπτωση αντιπαραβολή τους με άλλες εξηγήσεις της ιδίας περιόδου και με την Νέα Μέθοδο αναδεικνύει την εξηγητική μέθοδο του Απόστολου Ζαφειροπούλου και τη σχέση της με άλλες παράλληλες εξηγήσεις.

¹¹ Βλ. Πατριαρχική Βιβλιοθήκη Ιεροσολύμων, Συλλογή Παναγίου Τάφου 594: φ. 41v Εἰς τὴν Προηγιασμένην, σύνθεσις κῦρ Πέτρου Πελοποννησίου, ἔξηγήθησαν δὲ παρ' ἐμοῦ κῦρ Ἀποστόλου [Ζαφειροπούλου]. ἦχος πλ. β' *Κατευθυνθήτω*, φ. 188r Χερουβικά σύν Θεῷ ἀγίῳ τῆς ἐβδομάδος κῦρ Πέτρου Πελοποννησίου. ἔξηγήθησαν δὲ παρ' ἐμοῦ Ἀποστόλου [Ζαφειροπούλου] τοῦ ιδίου γραφέως. ἦχος α' *Oι τὰ χερουβίμ*. Ακολουθούν τέσσερεις συνθέσεις του αυτού σε βαρύ, δ', πλ. δ' και πλ. α' ἥχο. Στο φ. 262v Τῇ μεγάλῃ Ε' κῦρ Πέτρου Πελοποννησίου, ἔξηγησις καμοῦ [Ἀποστόλου Ζαφειροπούλου]. [ἦχος] πλ. β' *Τοῦ δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ*, φ. 264r Σύνθεσις κῦρ Ιακώβου πρωτοψάλτου (φ. 264v) *Δόξα Καὶ νῦν, δικτάηχον· τῇ ιε'* τοῦ Αὐγούστου μηνός, ἔξηγήθη δὲ παρ' ἐμοῦ Ἀποστόλου [Ζαφειροπούλου] τοῦ ιδίου γραφέως. ἦχος α' *Θεαρχίων* νεύματι ακολούθως το δοξαστικό των Αίνων της αυτής εορτής *Τῇ ἀθανάτῳ σου Κοιμήσει*, φ. 269r Τῇ μεγάλῃ Τετράδῃ (φ. 270r) κῦρ Πέτρου Πελοποννησίου, ἔξηγήθη δὲ παρ' ἐμοῦ Ἀποστόλου [Ζαφειροπούλου]. *Δόξα Καὶ νῦν.* [ἦχος] πλ. δ' *Κύριε, ἡ ἐν πολλαῖς ἀμαρτίαις*, φ. 280r *Ιδιόμελα σὺν Θεῷ ἀγίῳ σύνθεσις* κυρ Πέτρου Πελοποννησίου, εξηγήθησαν δε παρ' εμού του ιδίου γραφέως Αποστόλου [Ζαφειροπούλου]. ἦχος δ' *Ἐλαμψεν ἡ χάρις*, φ. 281v *Ἡχος πλ. δ' Δεῦτε ἐκκαθάρωμεν ἔαντούς*, φ. 283r *Ἡχος πλ. δ' Χαλινοὺς ἀποπτύσας τοὺς πατρικούς*, φ. 285r *Ἡχος πλ. δ' Νε Ἀτενίσαι τὸ ὅμα*, φ. 286v *Ἡχος βαρὺς Ο τὸν ἀπελώνα φυτεύσας*, φ. 287v *Ἡχος πλ. β' Λησταῖς λογισμοῖς*, φ. 289r *Ἡχος α' Θαυμαστὴ τοῦ Σωτήρος*, φ. 344r Σύνθεσις κῦρ Ιακώβου πρωτοψάλτου, ἔξηγήθη δε παρὰ κῦρ Ἀποστόλου [Ζαφειροπούλου]. [ἦχος δ' λεγετος] *Ἡν ἡρετίσω δέσποτα*.

¹² 361r *Ἐξηγήσεις* μερικῶν θέσεων ἐκ τῶν χερουβικῶν, κοινωνικῶν και μαθημάτων. ἡ παροῦσα εἰς τὸ τοῦ Δανιήλ [πρωτοψάλτου] *Ἐπεφάνη· ἦχος α' ἡ χάρις -* Εἰς τὸ *Σῶμα Χριστοῦ* τοῦ αὐτοῦ [Δανιήλ πρωτοψάλτου]. [ἦχος] α' *Σῶμα -* Εἰς τὸ α' χερουβικὸν τοῦ αὐτοῦ [Δανιήλ πρωτοψάλτου]. ἦχος α' *Oi -* Εἰς τὸ *Καὶ νῦν τοῦ τετάρτου πολυελέου τοῦ Ιωάννου πρωτοψάλτου*. ἦχος α' *Μαθητᾶς*. φ. 362v Εἰς τὸ *Ποτήριον τοῦ Δανιήλ* [πρωτοψάλτου]. [ἦχος γ'] [λη] - Εἰς τὸ *Μεγάλυνον τοῦ αὐτοῦ* [Δανιήλ πρωτοψάλτου]. *ψυχή*. φ. 362v Εἰς τρίτον χερουβικὸν τοῦ κῦρ Πέτρου [Πελοποννησίου]. [ἦχος γ'] *Και -* Εἰς ἔτερον τρίτον τοῦ αὐτοῦ [Πέτρου Πελοποννησίου]. *[Οι]ου -* Εἰς τέταρτον τοῦ αὐτοῦ [Πέτρου Πελοποννησίου]. ἦχος δ' (φ. 363r) *Και τῇ ζωοποιῷ -* Ετερα εἰς τὸ αὐτό. [ἦχος πλ. δ'] *Καιχαι -* Εἰς τὸ πλ. β' νενανω τοῦ αὐτοῦ [Πέτρου Πελοποννησίου]. [ἦχος πλ. β' νενανω] *Προσάδοντες* φ. 363v Εἰς τὸ *Ἄκονε*. [ἦχος πλ. δ'] *Ἄκονε -* Εἰς τὸ *Ω βάθος πλούτον*. *Ω βάθος πλούτον*. φ. 364r Εἰς τὸ *Ως πρόβατον ἐπί σφραγήν*. [ἦχος] πλ. δ' *ἡλθες Χριστέ, βασιλεῦ*. φ. 364v *Πὼς φωτίσει· Πὼς φωτίσει - Δόξα σοι· Δόξα σοι*. φ. 365r *Δεῦτε· ἦχος πλ. α' Δεῦτε και τῶν πιστῶν*. φ. 365v *Ο ἐν σοὶ τεθέαμαι*.

Το πρώτο του παράδειγμα προέρχεται από το κοινωνικό των Θεοφανείων του Δανιήλ πρωτοψάλτου Έπεφάνη ἡ χάρις από το οποίο εξηγεί τις λέξεις ἡ χάρις, γραμμένο αρχικά με τρία ψηφιστά παρακαλέσματα, τρομικό εκστρεπτό και κατάληξη με θέση λυγίσματος¹³. Τα τρία επαναλαμβανόμενα ψηφιστά παρακαλέματα εξηγούνται από τον Απόστολο Ζαφειρόπουλο με τρεις αντίστοιχα εκτενείς φράσεις σχηματιζόμενες από λύγισμα και τρομικό. Το τρομικό-εκστρεπτό της αρχικής καταγραφής και το καταληκτικό λύγισμα παραμένουν. Παραλλήλως, η εξήγηση του Απόστολου Κώνστα παραδίδει την ίδια γραμμή ελαφρώς αναλυτικότερη, καθώς διατηρεί και αυτός το τρομικό-εκστρεπτό της αρχικής καταγραφής αλλά αναλύει την καταληκτική θέση λυγίσματος. Στην Νέα Μέθοδο η φράση εμφανίζεται λίγο αναλυτικότερη από την εξήγηση του Απόστολου Κώνστα, προφανώς όμως χωρίς τα σημάδια που έχουν ήδη καταργηθεί.

Το δεύτερο παράθεμα προέρχεται από το κοινωνικό *Σῶμα Χριστοῦ μεταλάβετε*, επίσης κατά σύνθεση του Δανιήλ πρωτοψάλτου¹⁴. Ο Απόστολος Ζαφειρόπουλος εξηγεί την δεύτερη φράση της σύνθεσης η οποία στην πρωτότυπη γραφή σχηματίζεται από θέση τρομικού παρακαλέσματος, λυγίσματος και κρατημούπόρροο με αντικένωμα σε συναπτές παραθέσεις. Ο Απόστολος εξηγεί την φράση κυρίως με σημαδόφωνα και με την χρήση των μεγάλων υποστάσεων τρομικού και παρακαλέσματος τα οποία εν προκειμένω χρησιμοποιούνται προφανώς ως σημάδια παροδικής ποιότητος¹⁵. Στην Νέα Μέθοδο η γραμμή ακολουθεί την εξηγητική σημειογραφία του Ζαφειροπούλου αν και φαίνεται συντομότερη και πιο πυκνή.

Ως τρίτο παράδειγμα ο Απόστολος Ζαφειρόπουλος παραθέτει την εισαγωγική θέση του χερουβικού του Δανιήλ πρωτοψάλτου σε α' ήχο¹⁶. Η εισαγωγική θέση της παρακλητικής αναλύεται με περισσότερα σημαδόφωνα, ενώ, όπως γίνεται προφανές από την εξήγηση του Γρηγορίου επίσης σε Εξηγητική σημειογραφία αναλυτικότερη αυτής του Απόστολου, παραμένει χωρίς εξήγηση η θέση του πιάσματος. Η ομοιότητα της φράσης στην εξηγητική του Γρηγορίου και στη Νέα Μέθοδο είναι απόλυτη, εξαιρουμένων βεβαίως των σημαδιών (όπως οι δύο απόστροφοι και το λύγισμα) τα οποία έχουν καταργηθεί.

Από την σύνθεση *Ποτήριον σωτηρίον λήψομαι πάλι του Δανιήλ επιλέγει να εξηγήσει την συλλαβή λή-* από την λέξη *λήψομαι* με μια εκτενέστερη φράση στην οποία παραμένει το καταληκτικό κύλισμα. Η γραμμή εμφανίζεται σαφέστερη στην Νέα Μέθοδο με τις επαναλήψεις των φράσεων και την εξήγηση της καταληκτικής θέσης του κυλίσματος από τον Γρηγόριο πρωτοψάλτη¹⁷.

Το επόμενο παράθεμα του Απόστολου προέρχεται από το Μεγαλυνάριο του Δανιήλ πρωτοψάλτου και αφορά συγκεκριμένα στην λέξη *ψυχὴ μου*. Εξηγεί όλες τις θέσεις αυτής της εκτενούς φράσης όπως το διπλοπέταστο και την παρακλητική με το τρομικό με περισσότερα σημαδόφωνα, ενώ στην εξήγησή του παραμένουν από τα άφωνα σημάδια μόνο το αντικένωμα, η βαρεία, το ομαλόν, το τρομικόν, το λύγισμα και το πίασμα. Η εξήγηση στην Νέα Μέθοδο αναδεικνύει την γραμμή καθώς καταργούνται και τα βοηθητικά σημάδια και αναλύεται η φράση μόνο με σημαδόφωνα.

¹³ Βλ. το παράδειγμα 1.

¹⁴ Βλ. το παράδειγμα 2.

¹⁵ Βλ. Γ. Βιολάκης, *Μελέτη συγκριτική*, 34-35: “[...] δόλιγιστα σημαδόφωνα μεταχειρίζεται [ό Πέτρος Πελοποννήσιος], οίον τό Πίασμα, τό Λύγισμα, τό Τρομικόν, τό Έκστρεπτόν, τό Αντικενωκύλισμα, τήν Παρακλητικήν καί τό Άποδομα. Άλλα καί ταῦτα ἐν σημασίᾳ μᾶλλον ποιότητος παροδικῆς, οὐχί δέ πρός ἐπέκτασιν μέλους, ώς δηλαδή ταῦτα προωρίσθησαν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ γραφῇ. Όταν δέ ἐν ταῖς τελικαῖς γραμμαῖς τοῦ χρωματικοῦ συντόμου μέλους ζητῆται νά σχηματίσῃ τήν μακράν γραμμήν τοῦ Θεματισμοῦ ἡ καί της Παρακλητικῆς ἐν τῷ διατονικῷ γένει, σημειοῖ ταύτας ώς ἔχουσιν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ γραφῇ”.

¹⁶ Βλ. το παράδειγμα 3.

¹⁷ Βλ. το παράδειγμα 4.

Από το Θεοτοκίο του πολυελέου *Δοῦλοι, Κύριον* σε δ' ήχο του Δανιήλ ο Απόστολος Ζαφειρόπουλος εξηγεί την φράση *Καὶ φώτισον τὸν νοῦν μον*¹⁸. Η μεγάλη ανάπτυξη που παρουσιάζει η εξήγηση του Ζαφειροπούλου σε σχέση με την εξήγηση στην Νέα Μέθοδο από τον Γρηγόριο φαίνεται δυσερμήνευτη. Πρωτίστως, η μεγάλη φράση στην συλλαβή φω- δεν δικαιολογείται από την πρωτότυπη γραφή αλλά και ούτε από την εξήγηση στην Νέα Μέθοδο. Το ίδιο ισχύει και για την συλλαβή -σον η οποία στην εξήγηση του Ζαφειροπούλου φαίνεται ιδιαίτερα εκτενής. Αναλόγως, το ίδιο συμβαίνει και στην συνέχεια της φράσης στην εξήγηση της καταληκτικής θέσης, καθώς και στην επανάληψη την οποία προσθέτει ο Ζαφειρόπουλος και η οποία δεν δικαιολογείται από την αρχική μορφή αλλά και δεν υπάρχει στην Νέα Μέθοδο. Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για περίπτωση κατά την οποία ο Απόστολος Ζαφειρόπουλος εξηγεί ιδιαιτέρως αναλυτικά και επεκτείνει τη γραμμή με πολλές αναλύσεις. Ενδεχομένως, σ' αυτήν την περίπτωση θα πρέπει να διακρίνουμε τις απαρχές του ξεχωριστού ψαλτικού ιδιώματος της Σμύρνης, κατά περίπτωση ιδιαιτέρως μελισματικού.

Το τελευταίο δείγμα προέρχεται από χερούβικό του Πέτρου Πελοποννησίου σε γ' ήχο, από το οποίο εξηγείται η φράση *Καὶ τῇ ζωοποιῷ*. Ο Απόστολος εξηγεί την εισαγωγική διπλή και το ψηφιστόν με μια εκτενή γραμμή. Ακολούθως εξηγεί το πίασμα και το παρακάλεσμα, την παρακλητική και το καταληκτικό κύλισμα. Η εξήγηση της φράσης στην Νέα Μέθοδο από τον Γρηγόριο πρωτοψάλτη παραμένει σχεδόν όμοια, αν εξαιρεθούν βεβαίως τα σημάδια που έχουν καταργηθεί.

Επίλογος - Συμπεράσματα

Συμπερασματικά ίσως δύο περιπτώσεις εκ των ανωτέρω αναφερομένων είναι αξιομνημόνευτες: η πρώτη είναι η εξήγηση του Αποστόλου Ζαφειροπούλου στο κοινωνικό [Έπεφάνη] ή χάρις του Δανιήλ πρωτοψάλτου σε αντιπαραβόλη με την εξήγηση της ίδιας φράσης από τον Απόστολο Κώνστα. Από την σύγκριση των δύο εξηγήσεων φαίνεται ότι αναλύουν σχεδόν με τον ίδιο τρόπο την διπλή, ενώ ο Κώνστας εμφανίζεται στην συνέχεια αναλυτικότερος από τον Ζαφειρόπουλο, καθώς εξηγεί τα τρία ψηφιστά παρακαλέσματα της αρχικής καταγραφής με τριπλή επανάληψη της ίδιας φράσης σε διαφορετικό τονικό ύψος. Αντίθετα, ο Ζαφειρόπουλος διαφοροποιεί ελαφρώς την τρίτη φράση, παραλείποντας το λύγισμα ενώ αφήνει την υπόλοιπη φράση ως έχει στην αρχική καταγραφή. Ο Απόστολος Κώνστας, συνεπέστερος στο έργο του, αφήνει το τρομικό-εκστρεπτό, προφανώς διότι, όπως φαίνεται από την Νέα Μέθοδο, χρησιμοποιούνται ως σημάδια ποιότητος, αλλά εξηγεί την καταληκτική θέση του κυλίσματος. Έτσι, εμφανίζεται αναλυτικότερος, συνεπέστερος και μεθοδικότερος σε σχέση με τον Ζαφειρόπουλο, ο οποίος φαίνεται ότι επιλέγει να εξηγήσει μόνο το ψηφιστό παρακάλεσμα και μάλιστα την τρίτη φορά παραλείποντας το λύγισμα. Ανάλογη περίπτωση είναι η εξήγηση της εισαγωγικής θέσης της παρακλητικής στο χερούβικό του Δανιήλ σε α' ήχο, την οποία μπορούμε να αντιπαραβάλουμε με την πρώιμη εξήγηση του Γρηγορίου πρωτοψάλτου. Σ' αυτήν την περίπτωση οι δύο πρώιμες εξηγήσεις εμφανίζονται παρόμοιες, ενώ σε δύο σημεία ο Γρηγόριος είναι αναλυτικότερος, συγκεκριμένα στην ανάλυση του πιάσματος στην πρώτη περίπτωση με πεταστή και απόστροφο και στη δεύτερη με κράτημα.

Η τρίτη περίπτωση στην οποία παρουσιάζονται ιδιαίτερα στοιχεία είναι η εξήγηση της φράσης *Καὶ φώτισον τὸν νοῦν μον* από το θεοτοκίο του πολυελέου *Δούλοι, Κύριον* του Ιωάννου πρωτοψάλτου. Στην εξήγηση του Ζαφειροπούλου εμφανίζεται μεγάλη ανάπτυξη στην αρχική

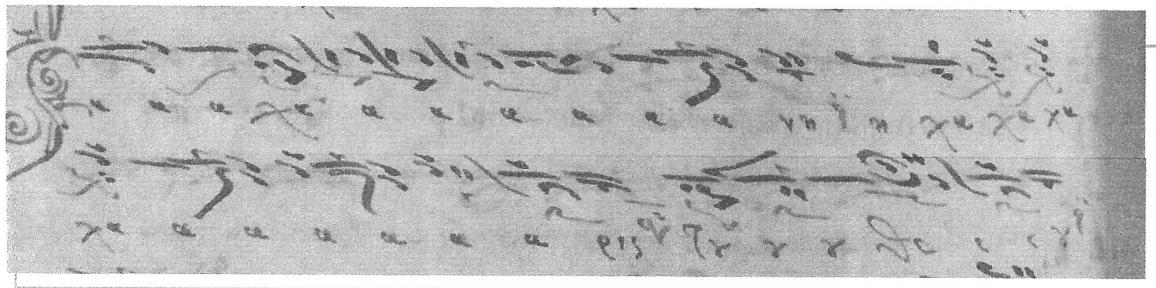
¹⁸ Βλ. το παράδειγμα 5.

φράση και φώτισον η οποία δεν δικαιολογείται από την σημειογραφία της αρχικής καταγραφής αλλά και δεν υπάρχει στην Νέα Μέθοδο. Το ίδιο ισχύει και για την επανάληψη και φώτισον τὸν νοῦν μου στο τέλος, η οποία επίσης δεν υπάρχει στην Νέα Μέθοδο. Ενδεχομένως ο Απόστολος Ζαφειρόπουλος εξηγεί κάνοντας συγχρόνως κάποιου είδους “καλλωπισμό”, αναδεικνύοντας δηλαδή το τοπικό ιδίωμα της Σμύρνης, το οποίο καταγράφεται ήδη από τον Δημήτριο Λώτο με ενδείξεις όπως “σύνθεσις ημετέρα κατά την τάξιν Σμύρνης”¹⁹.

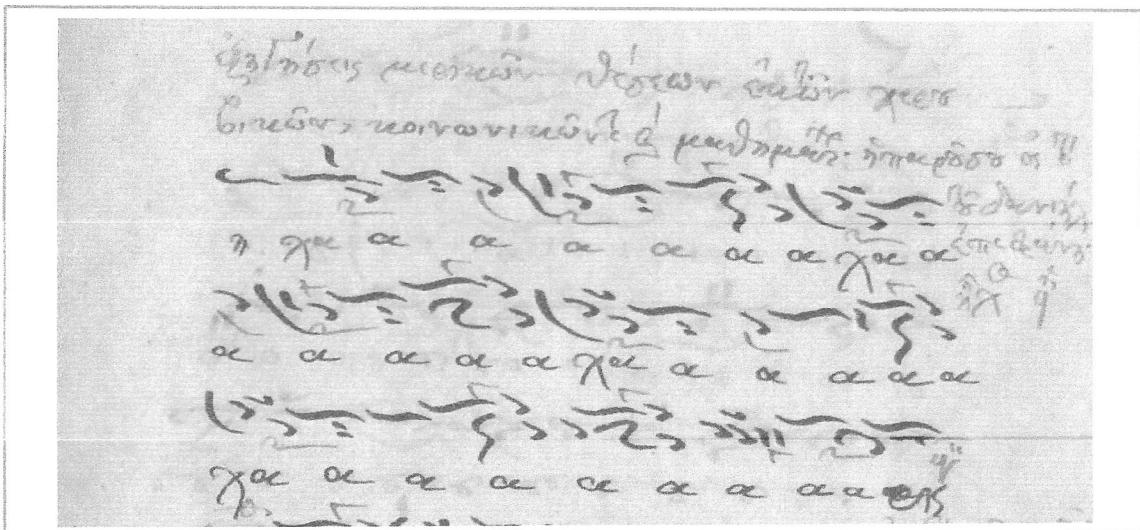
Ο Απόστολος Ζαφειρόπουλος αναδεικνύεται εξ αφορμής του συγκεκριμένου κώδικα της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης των Ιεροσολύμων ως ένας από τους εξηγητές οι οποίοι εργάσθηκαν για την διάσωση της σημειογραφίας και μέσω αυτής για την διάσωση της τέχνης τους. Όπως φαίνεται από τις εξηγήσεις του, π.χ. στην φράση ἡ χάρις από το σχετικό κοινωνικό του Δανιήλ πρωτοψάλτου, γράφει αναλυτικότερα τις θέσεις της Μέσης Πλήρους σημειογραφίας με τη χρήση περισσοτέρων σημαδοφώνων, ενώ κατά περίπτωση διατηρεί χωρίς εξήγηση θέσεις τις οποίες ενδεχομένως θεωρεί εύκολες και γνωστές, όπως π. χ. το καταληκτικό κύλισμα στη συλλαβή -λη από το κοινωνικό Ποτήριον σωτηρίον λήψομαι του Δανιήλ. Αν και χρησιμοποιεί κυρίως περισσότερα φωνητικά σημάδια καταργώντας πολλά από τα άφωνα, διατηρεί το λύγισμα, την βαρεία, το τρομικό και το εκστρεπτό, το πίασμα, το αντικένωμα, το έτερον παρακάλεσμα, το ομαλόν και το ψηφιστόν, τα οποία ωστόσο χρησιμοποιούνται “ἐν σημασίᾳ μᾶλλον ποιότητος παροδικῆς” χωρίς να υποκρύπτουν το εκτενές μέλος των θέσεων. Αφήνει επίσης χωρίς εξήγηση και κάποιες λίγες θέσεις, όπως το κύλισμα ἡ το απόδομα στις καταλήξεις και το ξηρόν κλάσμα (σε μία περίπτωση). Η αντιπαραβολή των εξηγήσεών του με αυτές του Αποστόλου Κώνστα και του Γρηγορίου πρωτοψάλτου, όπου αυτό ήταν εφικτό, αποδεικνύει ότι δεν είναι ιδιαίτερα αναλυτικός παρά το γεγονός ότι γράφει λίγο πριν την οριστική μεταρρύθμιση της σημειογραφίας. Και οι δύο ανωτέρω αναφερόμενοι -Απόστολος Κώνστας και Γρηγόριος πρωτοψάλτης- εμφανίζονται αναλυτικότεροι του Ζαφειροπούλου αλλά και πιο μεθοδικοί στο έργο της εξήγησης. Ιδιαίτερο, ωστόσο, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιπτώσεις στις οποίες μέσω της εξήγησης του Αποστόλου Ζαφειροπούλου αναδεικνύεται το τοπικό ιδίωμα της Σμύρνης.

¹⁹ Βλ. π. χ. τον κώδικα της Μονής Ξηροποτάμου 330, Παπαδική, αυτόγραφο του Δημητρίου Λώτου (φφ. 165r-166v): “Σύνθεσις ήμετέρα κατὰ τὴν τάξιν Σμύρνης”, αναφερόμενος σε σειρά κατ’ ήχον Μεγαλυναρίων της Θ’ Ωδής. Περί του χειρογράφου βλ. Γρ. Θ. Στάθης, *Tὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς Άγιον Όρος Α'*, IBM, Αθήναι 1975, 194. Περισσότερα για την εμφάνιση και την ανάπτυξη του λεγομένου “Σμυρναίικου ύφους” στην εκκλησιαστική μουσική από τον Δημήτριο Λώτο και άλλους μεταγενεστέρους βλ. N. Ανδρίκος, *Η Εκκλησιαστική μουσική της Σμύρνης 1800-1922*, Θεσσαλονίκη 2012, κυρίως 68-107.

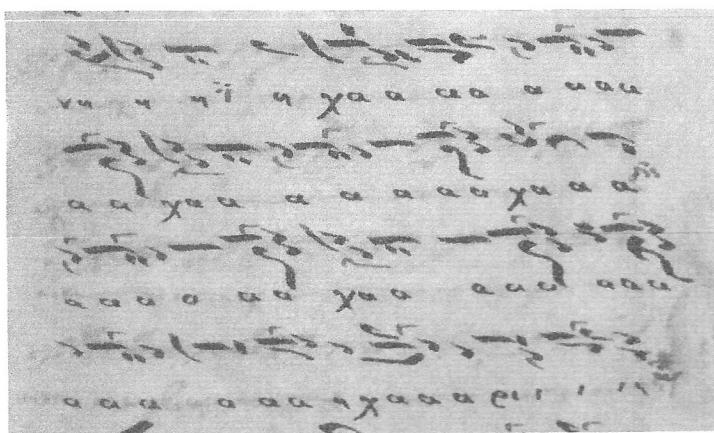
Παράδειγμα 1

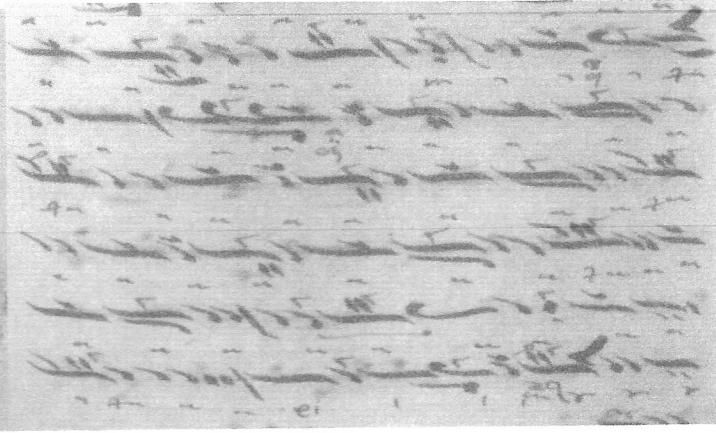
Βιβλιοθήκη Κ. Α. Ψάχου 73/223 φ. 132v

• Πατριαρχική Βιβλιοθήκη Ιεροσολύμων, Νέα Συλλογή 594, φ. 361r

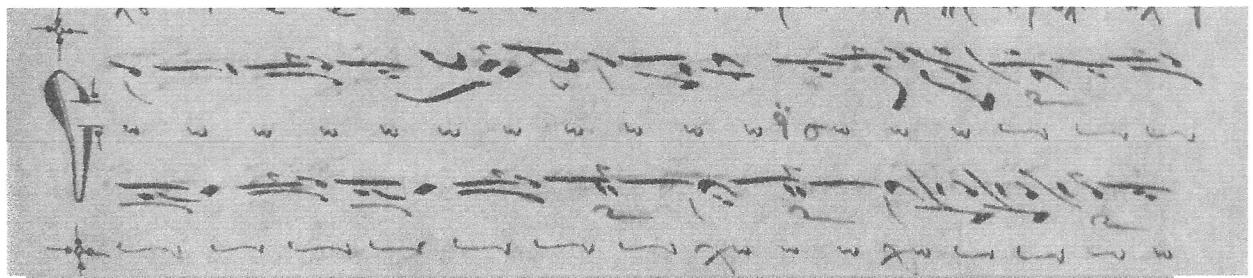

Βιβλιοθήκη Κ. Α. Ψάχου 73/223 φ. 132v

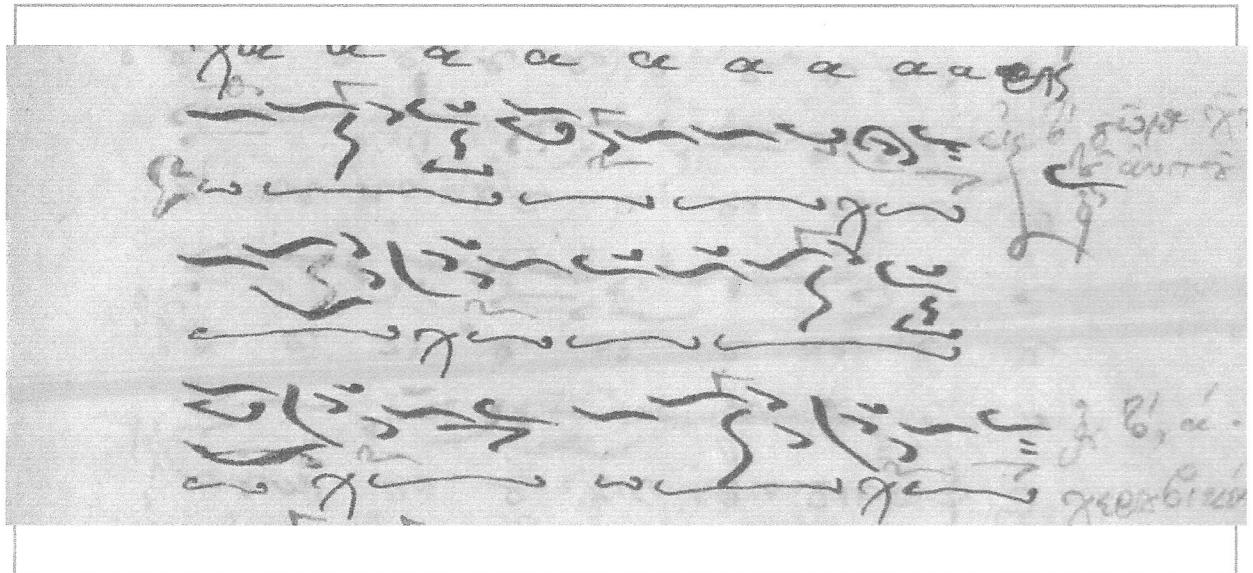

Βιβλιοθήκη Κ. Α. Ψάχου 158/298 σ. 319

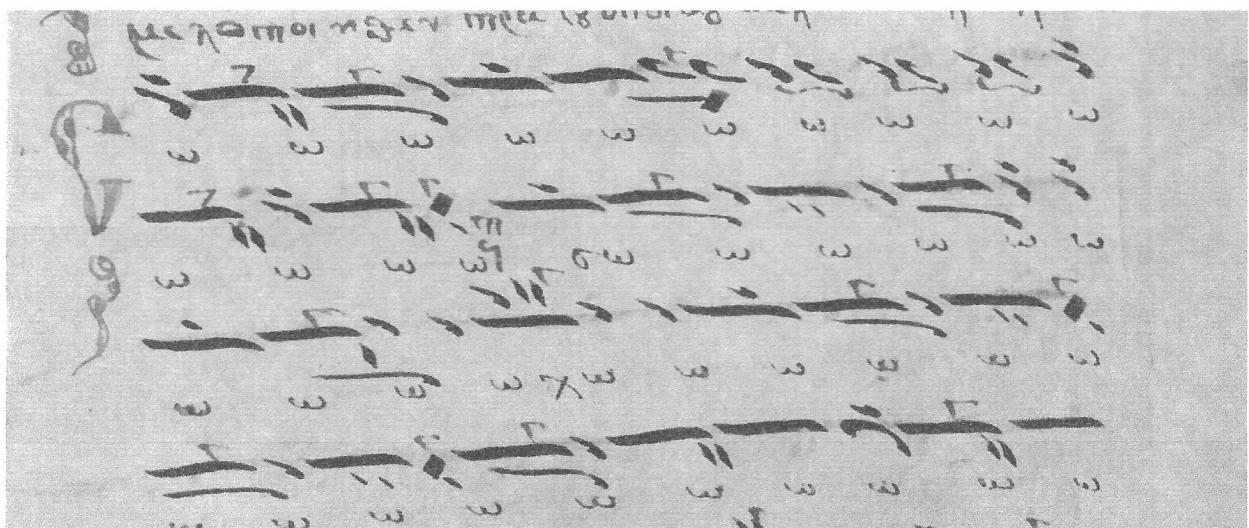
Παράδειγμα 2

Βιβλιοθήκη Κ. Α. Ψάχου 73/223 φ. 138r

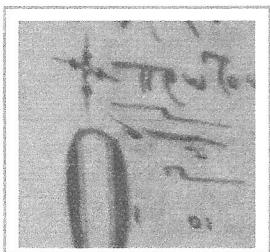

• Πατριαρχική Βιβλιοθήκη Ιεροσολύμων, Νέα Συλλογή 594, φ. 361r

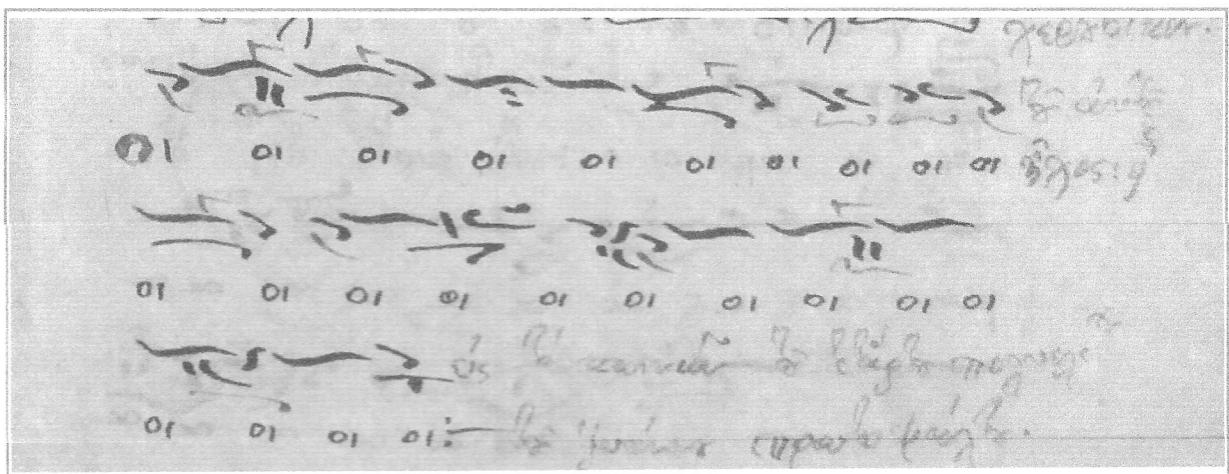

Βιβλιοθήκη Κ. Α. Ψάχου, Αρχείο Γρηγορίου πρωτοψάλτου Ζ', φ. 252r

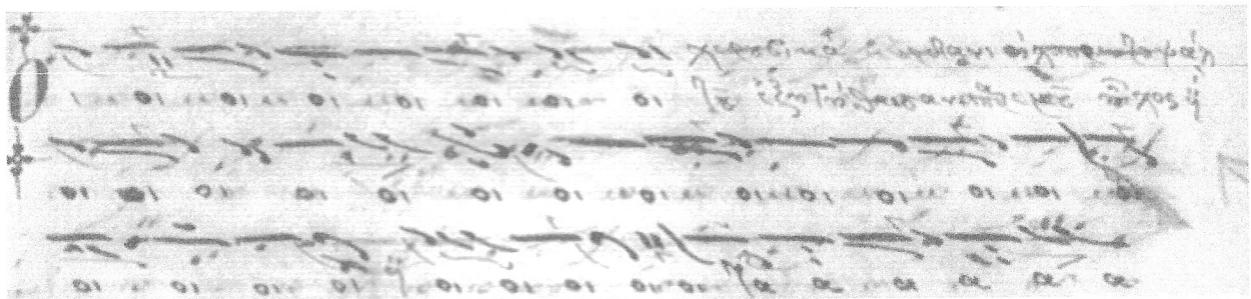
Παράδειγμα 3

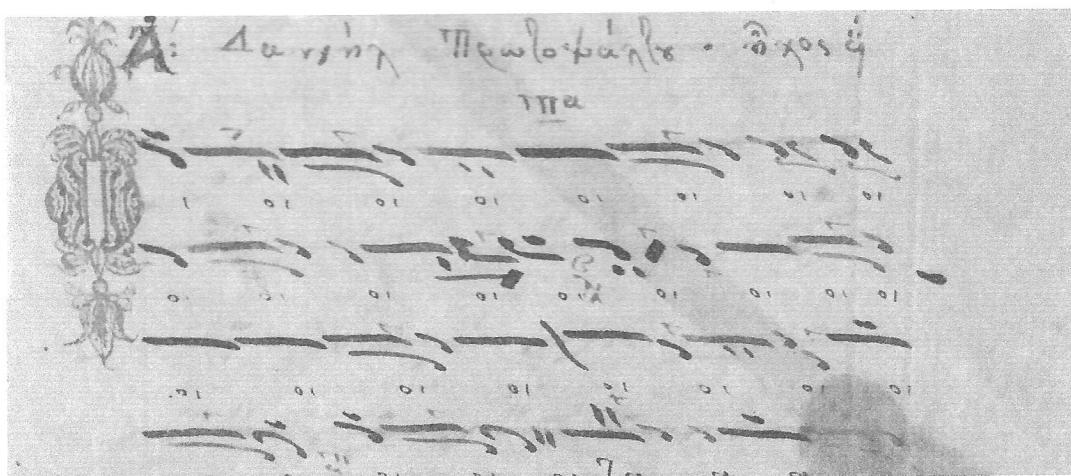
Βιβλιοθήκη Κ. Α. Ψάχου 75/224 φ.

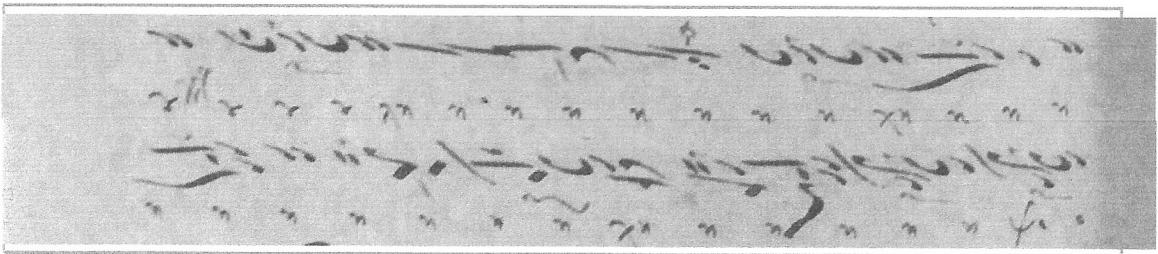
• Πατριαρχική Βιβλιοθήκη Ιεροσολύμων, Νέα Συλλογή 594, φ. 361r

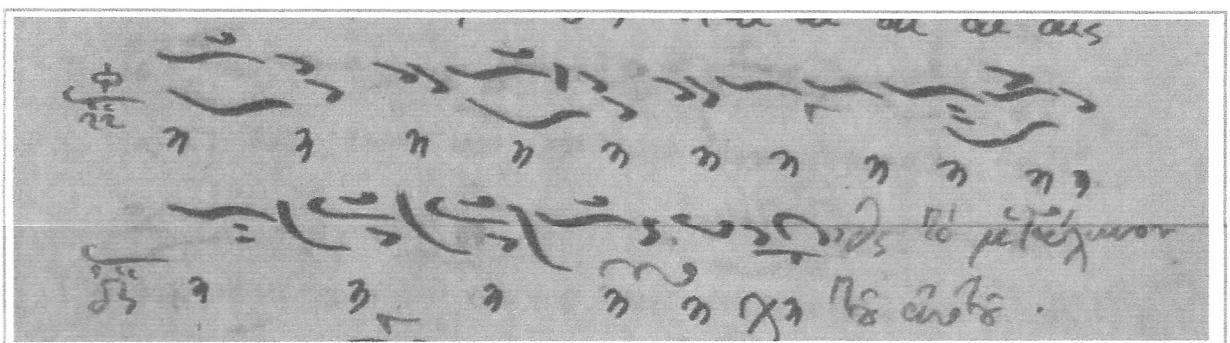
Βιβλιοθήκη Κ. Α. Ψάχου, Αρχείο Γρηγορίου
πρωτοψάλτου 1/16 φ. 1r και Z' φ. 1r

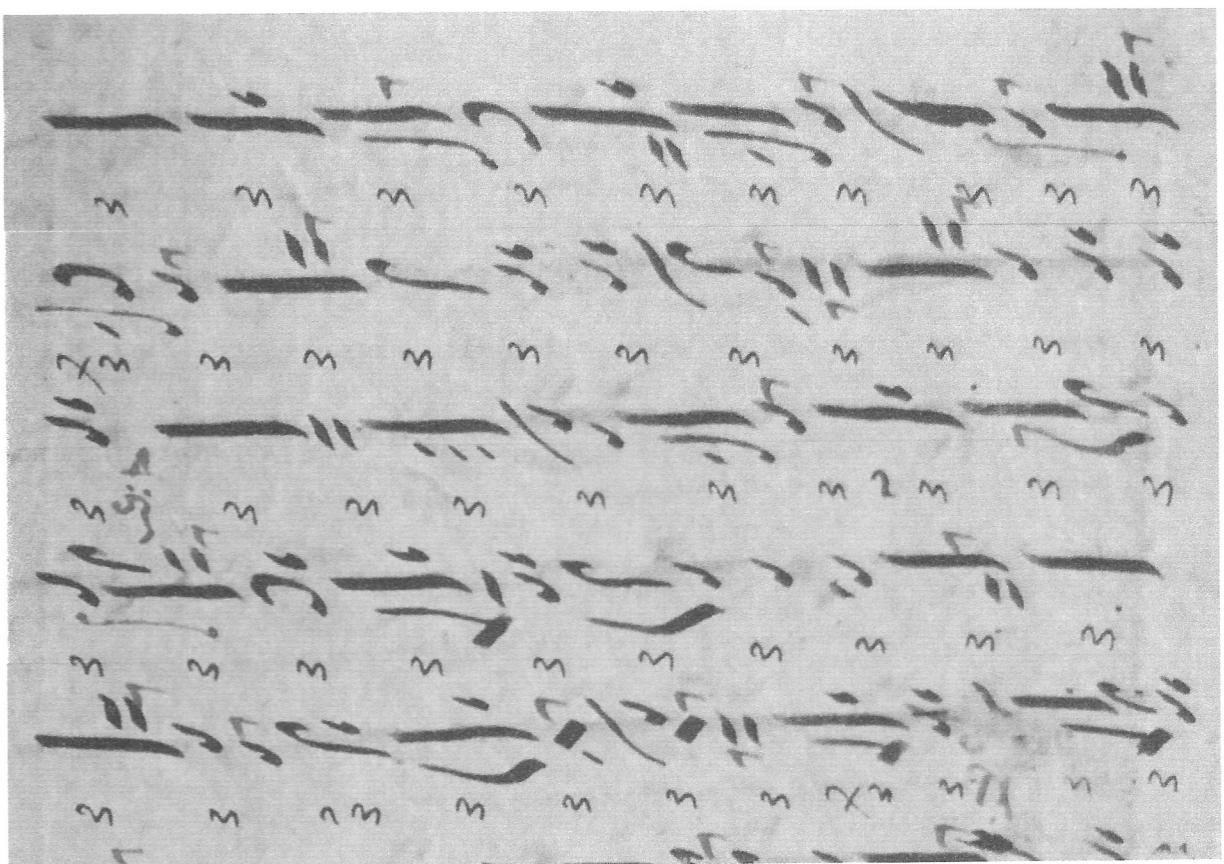
Παράδειγμα 4

Βιβλιοθήκη Κ. Α. Ψάχου 75/224 φ.

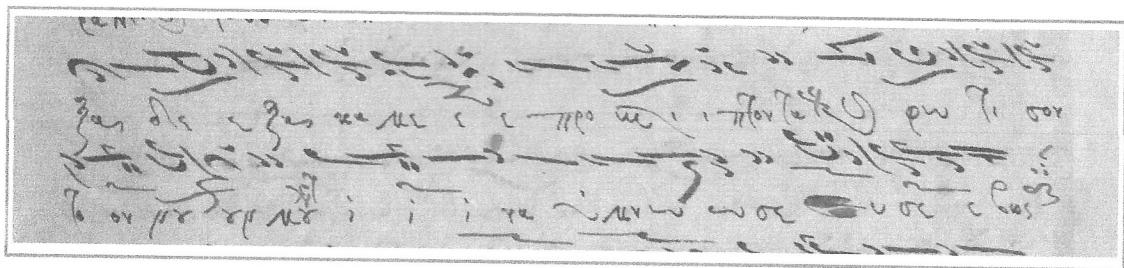

- Πατριαρχική Βιβλιοθήκη Ιεροσολύμων, Νέα Συλλογή 594, φ. 361r

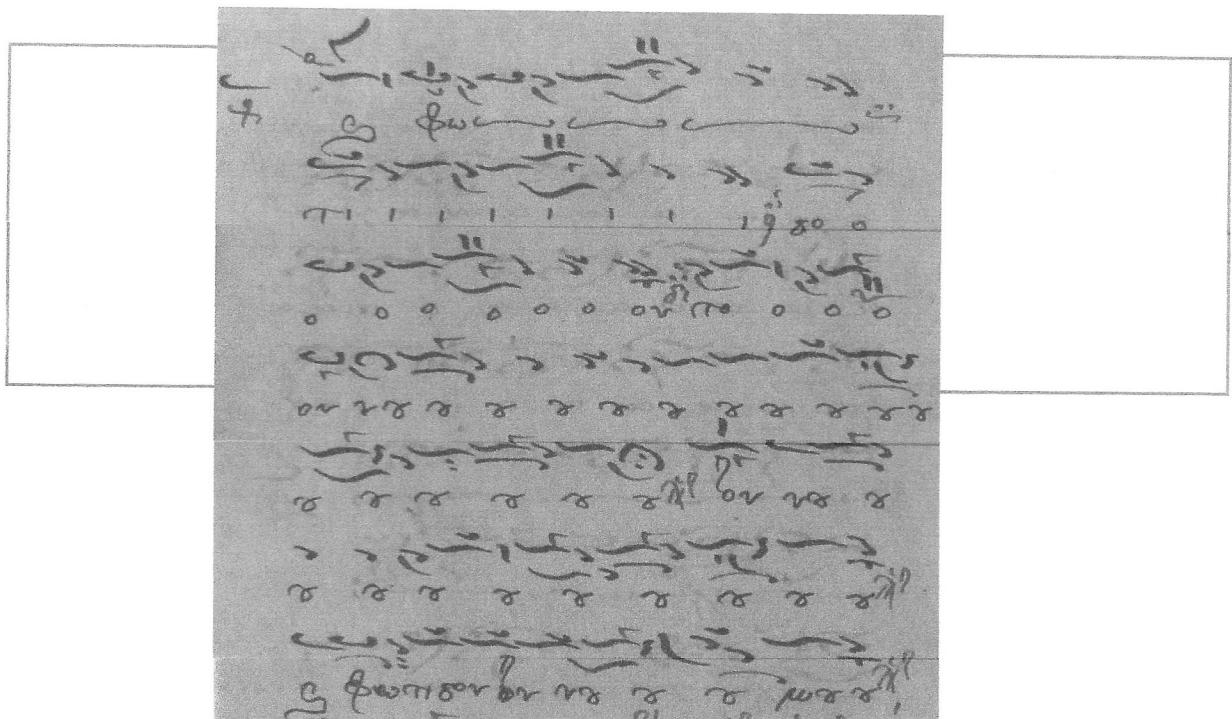

Βιβλιοθήκη Κ. Α. Ψάχου, Αρχείο Γρηγορίου
πρωτοψάλτου Ζ' φ. 228r

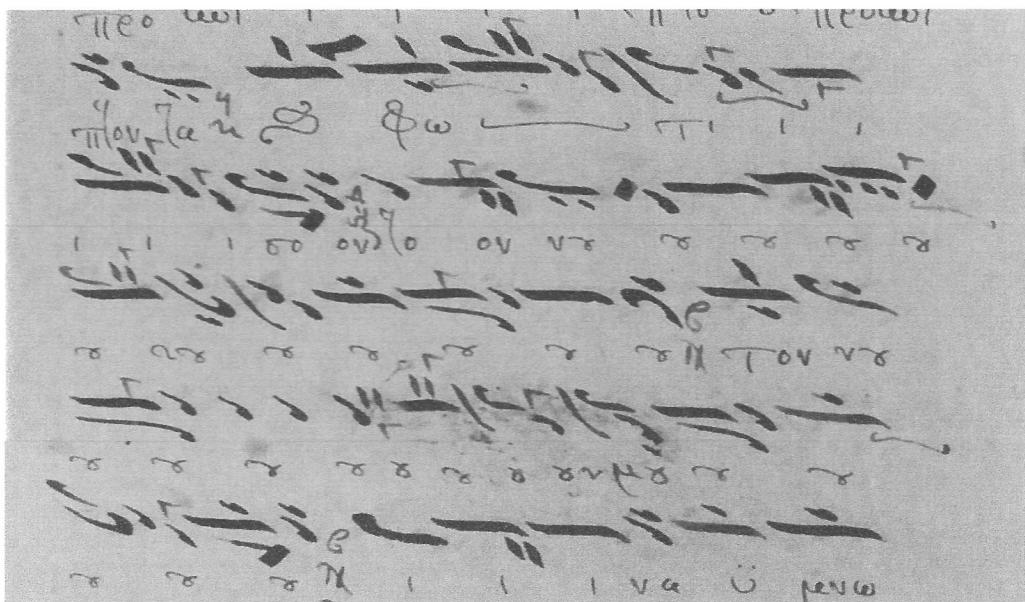
Παράδειγμα 5

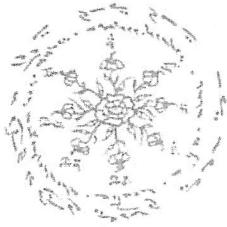

Βιβλιοθήκη Κ. Α. Ψάχου 73/223 φ. 21v

- Πατριαρχική Βιβλιοθήκη Ιεροσολύμων, Νέα Συλλογή 594, φ. 361r

ΙΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΜΟΥΣΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

Γεωργίου Γενναδίου 14, - 115 21 Αθήνα· τηλέφ. 210 72 77 937 και 6942 576845

INSTITUTE OF BYZANTINE MUSICOLOGY - I. GENNAIOU 14, 115 21 ATHENS - GREECE

Αθήνα, 26 Οκτωβρίου 2017

Μὲ τὸ παρὸν βεβαιώνεται ὅτι ἡ κα Φλώρα Κρητικοῦ, ἐπίκ. καθηγήτρια τοῦ Τμήματος Μουσικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, μᾶς παρέδωσε τὸ κείμενο τῆς ἀνακοινώσεως της στὸ ΣΤ" Διεθνὲς Μουσικολογικὸ καὶ Ψαλτικὸ Συνέδριο «Θεωρία καὶ Πράξη τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης· Οἱ Τρεῖς Διδάσκαλοι: Χρύσανθος, Γρηγόριος, Χουρμούζιος καὶ ἡ Νέα Μέθοδος. 200ὴ ἐπέτειος: 1814/1815 – 2015», -ποὺ διοργάνωσε τὸ "Ιδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας στὴν Ἀθήνα τὸ τριήμερο 21-23 Οκτωβρίου 2015- μὲ τίτλο· «Πρώιμες ἔξηγήσεις τοῦ Ἀποστόλου Ζαφειροπούλου», προκειμένου νὰ δημοσιευθεῖ στὸν ἐκδοθησόμενο Τόμο Πρακτικῶν τοῦ ἐν λόγῳ Συνεδρίου.

‘Ο ἐπιμέλητής τῆς ἐκδόσεως

Γρηγόριος Γ. Ἀναστασίου
Ἐπιστ. συνεργάτης τοῦ IBM